

Könyv Jozef Tisóról – második kiadásban*

Ivan Kamenec történész, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa. Másfél évtizede (1998¹) jelent meg első kiadásban a háborús Szlovák Állam elnökéről, Jozef Tisóról szóló monográfiája. Most olvasható a mű második, bővített kiadása.

A könyv egésze bátran nevezhető kiegyensúlyozott és józanul látó szakember munkájának. Olyan történész írásának, aki tisztán látja a bemutatott személyre évtizedek alatt le- és ráarakódott – nem kis mértékben a közelmúlt másfél, két évtizedének szabadsága által engedélyezett – álinformációk tömkelegét, és a megbúvó, sokszor csak sejthető valóság teljes elérhetetlenségét (pl. forráshiány miatt). Vagy azt, hogy az utókor szeret egy nemzet vezetőjéről – kényes történelmi korszakokat (nem csak Európa ezen részen) vagy az abban lezajlott történések egyes cselekménysorozatait megragadva – ítéletet mondani. Ahogy Kamenec a bevezetőben írja, a figyelem középpontjában élő személyiségek, mindenekelőtt a politikai életben mozgók, a közéletből való távozásuk után, főként halálukat követően hívják fel leginkább magukra a figyelmet. Ennek folytán mintha két életrajz birtokosai lennének: egy valóságosé, de minden tekin-

* Ivan KAMENEC: *Tragédia politika, kňaza a človeka. Dr. Jozef Tiso 1887–1947*. Premedia, Bratislava, 2013. 197 p.

¹ *Tragédia politika, kňaza a človeka: (Dr. Jozef Tiso 1887–1947)*. Archa, Bratislava, 1998. 148 p.

tetben megismerhetetlené, és egy mások (kortársak, követők, ellenfelek stb.) által kitalált életrajzé. (9.)

Kamenec több évtizedes kutatásaival az előbbi megírására tett kísérletet, és már címválasztásában sokat érzékeltet a tartalmi részben kifejtett események torkolatáról. A könyv négy fejezetből áll, és kronológiai sorrendben, fejezetenként bővülve mutatja be Jozef Tiso életútját a kezdetektől haláláig. A fejezeteket megelőzően bevezető olvashatunk, és lezárásul egy befejezési kísérletet. Minden egyes fejezetet jegyzetapparátus kíséri, amelyben a szakirodalmi hivatkozások mellett a megvizsgált levéltári iratanyagok hivatkozásai sem hiányoznak.

Tiso 1887. december 13-án Nagybiccsén született. Életútjának első szakaszát az első világháború végén, a formálódó új állam, az első Csehszlovák köztársaság elejével zárja Kamenec. Származását, neveltetését, iskoláit, világháborús élményeit röviden bemutatva rajzolja meg a jó adottságokkal született ifjú katolikus pap körülményeit. Ez az alapozás időszaka volt, s az akkor elsajátított politikusi és egyéb viselkedésformák később hangsúlyosan szerepet játszanak majd életében.

Amennyiben és ahol a feltárható valóság megismerésére Kamenec nem talál hiteles forrásanyagot, jól átgondoltan megfogalmazva adja az olvasó értésére, miszerint válaszában külső (forrás)hiányok miatt kényszerül megtorpanásra, és csak a felvetés szintjéig juthat el. Egyébként ez az alapállás végigkíséri a teljes munkát, tehát a hamis mítoszteremtésben vagy a meglévő mítoszok táplálásában nem segítkezik. A tény nála tény marad. Egyben ezáltal mondandójának továbbgondolásra is „kényszeríti” az olvasót, vagy más szempontú kutatási megközelítésre sarkallhatja a korszak történéseit.

Tisonak a magyar nyelvvel (kiválóan beszélt magyarul), a korszak magyar hatásaival való találkozásait is érzékelteti, így a zsolnai, majd nyitrai iskolai éveket sem mellózi a szerző. Ugyanígy feltárja, hogy főhőse nem lázongott a fennálló hatalmi struktúra ellen, hanem egyházi személyként a hierarchia megkövetelte feltétlen elfogadást tulajdonképpen világi vonalon is tudomásul vette. Ilyen jellegű viszonyt ápolt a Monarchiával,

de ennek szellemében viszonyult utóbb a Csehszlovák Köztársasághoz is.

Ügyszintén finoman közelíti meg főszereplőjének lehetséges első találkozását az antiszemitizmus kérdésével, akár bécsi tanulóévei idejéből származó élményről (1906 és 1910 között tanult Bécsben, ahol akkoriban az antiszemitizmusáról híres Karl Lueger volt a polgármester), akár fiatal papként első szolgálati helyeiről legyen szó. Utóbbi gondolatkör, tehát az antiszemitizmus, a zsidó problematika – Tiso későbbi életútját ismerve – nagy hangsúllyal szerepel az egész műben.

A második fejezetben az új állam hajnalától jut el Kamenec 1938 őszéig, a szlovák országrész autonómiájának kihirdetéséig. Bemutatja a politikai beavatatlanságát elvesztő Tiso politikusi pályafutásának felfelé ívelő kezdeti vonalát, mindenekelőtt a Szlovák Néppártban erősödő befolyását. Tiso a pártban kifejtett tevékenységén – vagyis a keresztény elvek hirdetésének, megvalósításának célul tűzésén – túlmenően érzékenyen reagált a szlovák nemzet létjogosultságát, egyenrangúságát érintő korabeli történésekre. (42.) Vagyis a csehszlovák nemzet alkotmányban lefektetett fogalmát ő maga is csupán fikciónak tekintette.

E fejezetben jól érezhető a történész erőfeszítése, hogy megrajzolja a szónoki tehetségét kibontakoztató és közszerepléseivel egyre emelkedő pap-politikus attitűdjét. Bemutatja, hogyan talált rá Tiso a maga igazi hangjára, és azt is, milyen szorgalmasan dolgozott az anyapártban. A megrajzolt képből kitűnnek Tiso pozitív, őt sikerre predesztináló tulajdonságai: a szorgalom, a céltudatosság, a rendszeresség, a szervezői képesség, a széles körű tájékozottság stb. Sikerének fontos összetevője volt hivatása is, hiszen ezen keresztül testközelből ismerhette meg politikai célközönségét. Megnyilvánulásaiban egyre gyakrabban voltak tapasztalhatók a demagóg támadások, mindenekelőtt a szociáldemokraták és a zsidók ellen. (46.)

1925-től kezdődött Tiso erőfeszítéseinek gyümölcsöző korszaka. A Szlovák Néppárt ebben az évben vette fel Andrej Hlinka nevét, s ebben az évben szerepelt eredményesen Tiso a nemzetgyűlési választásokon. A pap-politikus képviselőként folytat-

ta karrierjének építését. A belső harcban Tiso lassan feladta egyházi szerepköreit, teret engedve ezzel politikai ambícióinak. Kamenec hangsúlyozza, hogy ez a kettősség a későbbiekben is jellemezte Tisót, és véleménye szerint ebben a feloldhatatlannak tűnő dilemmában gyökerezett egyéni tragédiája is. Papi hivatása, egyházi karrierje szembekerült politikai elhivatottságával, majd amikor úgy alakult, engedett a politika hívó szavának, s feladta egyházi szerepköreit.

Jozef Tiso, miután bekerült a nemzetgyűlésbe, éles hangon bírálta a kormány programját, illetve annak szlovákellenességét. Ilyen töltetű fellépései 1939-ig nem szüneteltek, noha kritikája eddig a pontig egyszer sem fordult a Csehszlovák Köztársaság létének megkérdőjelezése felé. Kamenec Tiso politikai nagykorúvá érését látja és teszi erre az időszakra. Ekkor kerül be a párt tényleges elitjébe, majd 1926–1927 fordulóján, pártjának kormányba kerülésével, maga is miniszteri (egészségügy és testnevelésügy) széket tölt be. 1930-ban pedig a párt alelnökévé választják. Ezután leginkább mint teoretikus munkálkodik, és az ebben az évben a pártja által elfogadott mérsékelt autonomista program hirdetőjeként tűnik fel.

Maga a szerző is megjegyzi: a prágai kormány politikájában semmilyen államjogi változtatásra való hajlam nem lappangott ugyan – ami a nácik németországi hatalomra kerülésével érthető is, hiszen az országban három és fél millió német élt –, de az a hajthatatlanság kevésbé érthető, amellyel elutasította a szlovákság nemzeti létének elismerését. E csökönnyősséggel Prága csak radikalizálta a szlovák autonomista politikusokat. Az érlelődő változások egyik eredménye, hogy az 1935-os nemzetgyűlési választásokat követően már Tiso is egyre erőteljesebben fordult az autoritatív tendenciák felé.

Ivan Kamenec könyvének harmadik fejezetében Tisonak a hatalom csúcsára való felérésétől, vagyis 1938. októberétől, az autonóm szlovák országrész létrejöttétől az 1945 tavaszáig terjedő időszakát foglalja össze.

A vázolt időszakban nem éppen kedvező események közepe indult a frissen vezetővé előlépett Tiso munkája. Tiso az autonóm szlovák kormány fejeként láthatta a Pozsonynál meg-

jelenő német haderőt, az észak-szlovákiai lengyel előrenyomulást, és délen a magyar revíziós követeléseket. (Megjegyzendő, hogy kormányfői kinevezése után két nappal már részt vett a komáromi tárgyalásokon, ahol is a magyar és a szlovák félnek a müncheni egyezmény szerint kölcsönös megegyezésre kellett volna jutnia a határkérdésében.) Az autonóm szlovák országrész nem egészen egy hónapos létezése után, 1938. november 2-án, jelentős területvesztéséget könyvelhetett el. Az első bécsi döntés létrejöttében Tiso a felelősöket is megtalálta: persze nem a döntést aláíró hatalmak képviselőiben, hanem azokban a politikusokban, akik az elmúlt húsz évben saját belátásuk szerint döntöttek a szlovákok sorsáról, valamint a zsidókban, akik Nagy-Magyarországhoz óhajtottak tartozni. (83.) Kamenec megállapítja, hogy éppen az autonóm Szlovákia időszakában következett be a fordulat a totális, autoritatív rendszer megvalósítása felé, és ebben a felelősség Tisót terheli.

A jelzett korszak másik fontos sarokköve az önálló Szlovák Állam létrejötte. (89.) Az aktust maga Tiso élete végéig magyarázta – amiért vagy szerették, vagy démonizálták az utókorban. Ahogyan élete korábbi szakaszaiban, ekkor is úgy vélekedett, hogy a kisebbik rossz elvét gyakorolta az önállóság megvalósításával. (91.) Ebben az időszakban keletkezett és tulajdonképpen máig hat bizonyos interpretációkban az a történeti hamisítás, miszerint az önálló szlovák állam hiányában a szlovák nemzet megszűnt volna létezni. Még ezen év októberében a Hlinka Néppárt elnökévé,² majd október 26-án köztársasági elnökké választották Tisót.

Kamenec ugyancsak ebben a fejezetben végigkíséri Tiso harcait saját pártjának radikálisaival, pl. Vojtech Tukával és Šaňo Mach-hal, akik a Szlovák Államot sokkal szorosabban szerették volna elkötelezni a Harmadik Birodalom mellett, s Tiso végül is leszámolt velük. Szó esik a Harmadik Birodalomnak az önálló Szlovák Államról szóló elképzeléseiről is, miszerint a mintaállam szerepkörét kellett betöltenie. Ehhez Hitlernek Tiso személyében kiváló alanya akadt a vezéri szerepkörbe. (113.)

² Ugyanis a párt alapítója és egyben vezére, Andrej Hlinka 1938. augusztus 16-án meghalt.

Jozef Tiso államelnökségének talán legvitatottabb és egyben legellentmondásosabb kérdése a zsidósággal kialakított viszony. Hiszen Tiso első lépésben vallási, majd faji alapon 89 000 zsidó állampolgárát nyilvánította a szlovák nemzet ellenségének. (117.) A zsidósággal szemben tanúsított magatartása, megnyilvánulásai, intézkedései adják a könyv harmadik fő fejezetének legterjedelmesebb részét. Kamenec megállapítása szerint Tisót a szlovák holokauszt folyamatából sem mint politikust, sem mint papot vagy embert nem lehet kiiktatni. És egyben nyilvánvaló az ő jogi, politikai és morális felelőssége is. (118.) Tiso mint miniszterelnök 1939 őszéig elfogadta és aláírta a zsidóellenes kormányrendeleteket, majd államelnökként folytatta addigi gyakorlatát. Kamenec erősen hangsúlyozza: a szlovákiai zsidók, de más országok zsidóinak tragédiája is nem a deportáló marhavagonokba zsúfolás idején vagy a koncentrációs táborok küszöbén kezdődött, hanem már jóval korábban, az állami antiszemita propagandák és a külvilág számára sokszor oly ártatlannak látszó korlátozások idején. (118.) Azt is kifejti a szerző, hogy Tiso személyes antiszemizmusának nem volt faji jellege, inkább a hagyományos vallási előítéletekből fakadt. Az államelnök az antiszemita megnyilvánulások legintenzívebb hisztériája idején – 1941 őszén, a Zsidó kódex elfogadásakor, amely a korabeli Európa legátfogóbb, legkomplexebb zsidótörvényeként 270 paragrafusban részletesen szabályozta, illetve korlátozta a zsidók lehetőségeit – passzív maradt. Ezen álláspontja a szlovák zsidóság deportálása idején sem változott (1942. március és 1942. október között). A szónoki tehetséggel megáldott köztársasági elnök egyetlen alkalommal sem szólt a deportálások emberi aspektusairól. Sajátosan nyilvánult meg viszont 1942. augusztus 16-i holicsei beszédében, amelyben keresztényi és nemzeti aspektusból tette fel a kérdést: a zsidó elem eltávolítása emberséges cselekedet-e, hiszen az elősködők – a zsidók – a szlovákság létét veszélyeztetik. A külföldi tiltakozásokra egyetlen szóval sem reagált. Mint államfő a törvényes keretek között engedélyezett elnöki kivételek mentén adhatott mentességet zsidóknak, ezzel egyben menekülést a deportálások elől. Máig heves viták tárgya, hogy mennyi emberi életnek

kegyelmezett meg. Hívei szerint 30 000–40 000 zsidót mentett így meg (127.), míg a történeti valóságból kifejezhető szám szerint kb. ezer zsidó személynek, a hozzátartozókkal együtt kb. 5000-6000 embernek tette lehetővé az életben maradást.

Kamenec szól arról is, hogyan reagált Tiso a Szlovák Nemzeti Felkelésre. A felkelés kitörése óriási sokkot okozhatott Tisonak. (141.) A történetek láttán a szlovák idillről alkotott ábrándjai összeomolhattak, de legalábbis szertefoszlottak. A felkelés kirobbanása utáni időszak (néhány nap) jól mutatta, hogy az állam elnökének tulajdonképpen nincs reális elképzelése se a felkelés kiterjedéséről, se a kormánytáborban beállt valós helyzetről. A Szlovák Nemzeti Felkelés hatására a szlovák kormány fele lemondott. A miniszterelnöki székben Vojtech Tukát Štefan Tiso váltotta 1944. szeptember 4-én.

Tiso 1945 március utolsó napjaiban távozott az országból. Utolsó rádióüzenetét már külföldről, 1945. április 27-én intézte a szlovák nemzethez. (159.)

Ivan Kamenec munkájának negyedik fejezetében röviden felvázolja, mi minden történt abban a néhány hétben, amely Tiso elfogása előtt eltelt. Mint korábbi fejezeteinél, itt sem hagyja kérdések nélkül az olvasót: miért nem menekült Tiso német területről Svájcba, Olaszországba vagy akár a Vatikánba? Miért nem nyújtott neki hathatósabb segítséget a müncheni érsek? Elismeri, hogy ezekre és még több más kérdésre nem tud egyértelmű választ adni.

Altöttingi tartózkodásáról az amerikai hírszerző szervek 1945 júniusában szereztek tudomást, majd őrizetbe vették. Három hónapig internálótáborban tartották, s hosszas kiadati tárgyalásokat folytattak róla, majd a szlovák kormány más tagjaival egyetemben kiadták őt a csehszlovák hatóságoknak. Pozsonyba 1945. október 29-én szállították. Bírósági pere 1946. december 2-a és 1947. április 15-e között zajlott. A bíróság előtt önmagát a szlovák nemzet jogainak harcosaként tüntette fel, és ennek fényében magyarázta, védte korábbi, a háború éveiben tanúsított magatartását és cselekedeteit. (173.) Perében 1947. április 15-én hirdettek ítéletet: kötél általi halál. A rákövetkező napon a csehszlovák kormány rendkívüli ülésen foglalkozott a

volt háborús szlovák állam elnöknek (egyszemélyben katolikus papnak) nyújtandó kegyelemről. A kormányülés tagjai kivétel nélkül mindannyian elismerték Tiso felelősségét korábbi tetteiért, ám a fő vitakérdés az volt, hogy az ítélet végrehajtása milyen hatást gyakorol majd a szlovák társadalomra. Azok szerint, akik a végrehajtás mellett voltak, a kegyelem csak újabb buzdítást adhat a szeparatista erőknek Csehszlovákia egysége ellen; ellenzői humanitárius elvekre hivatkoztak, valamint tartottak attól, hogy a túlnyomóan katolikus többségű szlovák társadalmat ezzel negatívan befolyásolva elmérgesítik a csehszlovák viszonyt. (184.) Az éles hangvételű kormányülést lezáró szavazás eredménye: 17 szavazat a kegyelem ellen és 6 mellette.

Jozef Tisót 1947. április 18-án kora reggel felakasztották.

Erőszakos halála után Tiso már korábban kialakult személyi kultusza tovább élt, sőt újabb impulzust kapott. A szélsőséges áramlatok azonban 1989 után kezdtek igazán begyűrűzni a szlovák társadalom tudatába, és ez a folyamat ma is tart.

Ivan Kamenec munkájának utolsó részében kísérletet tesz könyvének, fejtegetéseinek lezárására. Mint megállapítja: Tiso negyedszázados politikai pályafutása elválaszthatatlan része a szlovák történelemnek. Ami személyének történeti rekonstrukcióját illeti, Kamenec itt egyfajta „kettős könyvelés” kibontakozását látja. Bár maga Tiso a keresztény elvek mögé állt be (ami érthető egy katolikus pap esetében), mégis nemegyszer mint ezen elvek könyörtelen taposója jelent meg.

Kamenec vezérelve, hogy a történész sosem fogadhatja el a kizárólagosság egyetlen formáját sem a vizsgált történeti személyiséggel szemben. Ehhez igazodva a történésznek nem bünt vagy bűncselekményt kell vizsgálnia, hanem a köz- vagy politikai élet személyiségeinek felelősségéről kell szólnia. Ez érvényes Jozef Tiso esetében is. (190.) Írásba foglalt vizsgálata, mondja Kamenec, ebben az esetben sem kizárólag Tiso személyét, hanem tágabb értelemben a modern szlovák történelem szélesebb perspektívájú problematikáját is érinti.

Összességében jó könyvet vehet kezébe az olvasó. Olyan munkát, amely igényt tarthatna a teljes magyar fordításban való megjelentetésre.

Kamenec olyan történész, aki odafigyel a szavakra. Munkájában olyan történeti személyről értekezik, akit a szélesebb szlovák közélet és a 20. századi történelem iránt érdeklődő olvasó nem kerülhet meg. Akinek személye máig felháborodást kelt, vagy épp ellenkezőleg, példaképet jelent. A történész Ivan Kamenec e két nézőpont közé állva a megfejthető és sorba állítható történésekre koncentrál munkájában. Ráadásul a kötet külső formajegyei szintén mértékletesek és jól megválasztottak.

Baki Attila